

2

DE ONTMOETING MET
SACRALE/HEILIGE TEKSTEN:
GEWELDDADIGE TEKSTEN

GEWELDDADIGE TEKSTEN

2.1 INLEIDING

2.1.1 STRUCTUUR VAN DE HANDLEIDING

Deze handleiding voor de leerkracht is een didactisch pakket waarin het volgende thema wordt uitgewerkt: 'De ontmoeting met sacrale/heilige teksten: gewelddadige teksten'. Dit pakket is ontwikkeld voor de leeftijdsgroep van 12- tot 18-jarigen en biedt de leerkracht of begeleider van een leergroep de kans om op het niveau van de eigen klasgroep dit thema uit te werken.

In deze handleiding kan de leerkracht rond verschillende onderwerpen werken die aansluiten bij het overkoepelende thema 'De ontmoeting met sacrale/heilige teksten: gewelddadige teksten'. Aan de hand van impulsen en didactische suggesties is het mogelijk om vanuit verschillende perspectieven dit thema te benaderen. Impulsen zijn elementen die de leerkracht in de klas kan binnenbrengen om het gesprek op gang te brengen. Deze handleiding bevat een diversiteit aan impulsen met verschillende moeilijkheidsgraden. Deze impulsen hebben als doel om bij te dragen tot het leerproces en bestaan in verschillende vormen. Het is niet de bedoeling om alle impulsen te gebruiken. De leerkracht kan de meest passende impulsen selecteren op basis van (de beginsituatie in) zijn leergroep. De didactische suggesties zijn concrete voorstellen om met de impulsen aan de slag te gaan en zijn gericht op levensbeschouwelijke reflectie en communicatie. Dit zorgt ervoor dat de leerkracht op een gevarieerde manier de verschillende impulsen, die aansluiten bij de eigen leergroep, kan benaderen.

Deze handleiding maakt een onderscheid tussen 'basisleerstof' en 'verdieping'. De basisleerstof komt standaard aan bod in de handleiding voor de leerlingen en neemt één lesuur in beslag. De leerkracht heeft daarnaast zelf de keuze om de kennis van de leerlingen te verdiepen aan de hand van de extra hoofdstukken met bijhorende impulsen en didactische suggesties, die in deze handleiding worden aangereikt.

Achtereenvolgens komen de volgende hoofdstukken aan bod in deze handleiding:

- In het eerste hoofdstuk wordt het offer van Isaak op een symbolische manier geïnterpreteerd. Hoe kan dit intrigerende verhaal uit de christelijke traditie begrepen worden? Brengen de leerlingen soms zelf 'een Isaakoffer'? Dit onderdeel laat de leerlingen kennismaken met dit Bijbelverhaal en de achterliggende betekenis. Dit hoofdstuk behoort tot de basisleerstof voor de leerlingen.
- Het tweede hoofdstuk van deze module toont het Bijbelverhaal via kunst en behoort tot de verdiepingsleerstof. Op welke manier wordt het offer van Isaak afgebeeld in de kunst? De leerlingen leren het offer van Isaak uitleggen aan de hand van de schilderkunst.
- Het derde hoofdstuk van deze module behoort tot de verdiepingsleerstof. In het eerste hoofdstuk kwamen de leerlingen reeds in contact met een symbolische Bijbelinterpretatie en het belang hiervan. Het derde hoofdstuk focust op de gevolgen van een letterlijke Bijbelinterpretatie in de vorm van (het Bijbels) fundamentalisme.
- Het vierde en laatste hoofdstuk belicht de hedendaagse relevantie van Genesis 22, 1-19. Dit hoofdstuk behoort tot de verdiepingsleerstof. Wordt Isaak vandaag nog geofferd? Deze vraag staat centraal in dit verdiepend onderdeel.

Afsluitend bevat deze handleiding een woordenlijst waarbij alle moeilijke begrippen kort en bondig worden verklaard op het niveau van de leerling. Daarna volgt een bibliografie per hoofdstuk.

2.1.2 INHOUD VAN DE HANDLEIDING

Dit didactisch pakket behandelt het thema 'De ontmoeting met sacrale/ heilige teksten: gewelddadige teksten'. Als vertrekpunt voor deze handleiding werd gekozen om te werken met een Bijbelverhaal uit het Oude Testament: 'Het offer van Isaak' (Gen 22, 1-19). Het biedt de kans om samen met de leergroep na te denken over gewelddadige teksten die aan bod komen in de Heilige Schrift. Verlangt God echt dat gelovigen geweld plegen in Zijn naam? Zijn Bijbelverhalen waarin geweld aan bod komt, een legitimatie voor religieus geweld? Hoe kunnen gelovigen vandaag op een zinvolle manier omgaan met zulke Bijbelverhalen? Of, moeten we deze teksten maar gewoon negeren of zelfs verwerpen?

Het vertrekpunt van deze handleiding is een beeldfragment waarin een mogelijke reële situatieschets uit het dagelijks leven van de leerlingen wordt aangebracht. Het beeldfragment is een algemene introductie van het thema 'gewelddadige religieuze teksten' voor de leergroep, van daaruit kan de leerkracht vertrekken om dit thema vervolgens verder uit te werken met één of meerdere impulsen en didactische suggesties uit deze handleiding.

2.2 HET OFFER VAN ISAAK (GEN 22, 1-19): BEELDFRAGMENT

2.2.1 SCENARIO

Michael, Pieter-Jan, Sarah en Ahmed zijn samen aan het skaten. Op een gegeven moment schuift Michael uit en botst hij tegen Pieter-Jan. Door deze botsing breekt het wiel van Pieter-Jan zijn skateboard af. Vervolgens komt het tot een conflict tussen Michael en Pieter-Jan. Pieter-Jan denkt dat Michael zijn skateboard met opzet heeft gebroken. Pieter-Jan beschuldigt Michael ervan altijd gewelddadig te handelen omdat hij katholiek is, en hij verwijst naar een verhaal uit de Bijbel waarin een vader zijn eigen zoon moet vermoorden. De vrienden gaan op zoek naar het verhaal, genaamd 'het offer van Iszaak', en ontdekken de ware betekenis ervan.

Figuur 2.1
Het beeldfragment

Na het bekijken van het beeldfragment kan de leerkracht aan de slag gaan met één of meerdere impulsen van dit didactisch pakket die aansluiten bij het niveau van de eigen leergroep.

2.2.2 QUIZ: OPLOSSINGEN

In het beeldfragment komen enkele vragen aan bod die focussen op het verloop en de afsluitende boodschap van het verhaal. Aan de hand van deze vragen worden de leerlingen gestimuleerd om te reflecteren over de inhoud en de betekenis van het Bijbelverhaal en de verschillende perspectieven en dimensies ervan. Na het bekijken van het beeldfragment kunnen deze vragen ook klassikaal besproken worden.

Vraag 1: hoe zal het verhaal verder verlopen?

De eerste vraag wordt aan de leerlingen voorgelegd op het moment dat de verzen van Genesis 22, 2-9 aan bod zijn gekomen. In deze Bijbelverzen heeft Abraham de opdracht van God gekregen om zijn enige zoon, Isaak, te offeren. Samen met Isaak gaat hij naar de berg Moria. Daar bouwt hij een altaar om zijn zoon te offeren. Op dit moment stopt het beeldfragment en krijgt de kijker een vraag die inzoomt op het mogelijke verdere verloop van het Bijbelverhaal.

- Abraham offert zijn zoon Isaak en wordt nadien overspoeld door diep berouw en een overweldigend schuldgevoel. Uiteindelijk kiest hij ervoor om de rest van zijn leven ongehoorzaam te zijn aan de God Die hem zoveel verdriet en leed heeft aangedaan.
- Abraham offert zijn zoon Isaak. Omdat hij zo gehoorzaam was, krijgt hij bovendien een beloning van God: een gezond en gelukkig leven met zijn vrouw.
- Op het laatste moment kiest Abraham ervoor om Isaak toch niet te offeren. Wat voor een God verlangt zulke zaken immers van Zijn gelovigen? Abraham kiest voor zijn zoon en verliest zijn geloof in God.
- God stopt Abraham op het laatste moment. Abraham offert uiteindelijk niet zijn zoon, maar een ram.

In het verdere verloop van het verhaal lezen we dat God ervoor zorgt dat Abraham uiteindelijk niet zijn zoon, maar een ram offert. Daarom is het vierde antwoord correct. God grijpt in en voorziet zelf een offerdier, dat het mensenoffer op die manier vervangt.

Vraag 2: kunnen we dit Bijbelverhaal gebruiken om religieus geweld goed te keuren?

Op het einde van het beeldfragment buigen de leerlingen zich (individueel) over de onderstaande vraag.

- Ja, God verlangt daadwerkelijk van Abraham dat hij zijn zoon offert, en dus vermoordt.
- Ja, maar alleen als God dit aan ons vraagt.
- Neen, want dit verhaal komt eigenlijk niet uit de Bijbel.
- Neen, dit verhaal bekritiseert geweld in de naam van God, want op het einde van het verhaal wordt Isaak niet geofferd, maar een dier.

Het vierde antwoord is correct. God weerhoudt Abraham er uiteindelijk van om zijn zoon, Isaak, te offeren. God voorziet een ram die uiteindelijk wordt geofferd. Wie verder kijkt dan een letterlijke interpretatie van het verhaal, kan lezen dat Genesis 22, 1-19 resoluut ingaat tegen mens- en kinderooffers. Het verhaal benadrukt niet alleen dat geweld tegen kinderen strikt verboden is, maar beklemtoont ook dat geweld in het algemeen niet door de beugel kan, en al zeker niet om God gunstig te stellen.

2.3 HET OFFER VAN ISAAK (GEN 22, 1-19): INTERPRETATIE

2.3.1 UITGEBREIDE VERSIE VAN HET BIJBELVERHAAL GEN 22, 1-19

[1] Hierna gebeurde het dat God Abraham op de proef stelde. Hij zei tegen hem: 'Abraham.' En hij antwoordde: 'Hier ben ik.' [2] Hij zei: 'Ga met Isaak, uw zoon, uw enige, die u liefhebt, naar het land van de Moria, en draag hem daar, op de berg die Ik u zal aanwijzen, als brandoffer op.' [3] De volgende ochtend zadelde Abraham zijn ezel, nam twee knechten en zijn zoon Isaak met zich mee, en kloofde hout voor het brandoffer. Daarna ging hij op weg naar de plaats die God hem aangewezen had. [4] Op de derde dag zag Abraham in de verte de plaats liggen. [5] Toen zei Abraham tegen zijn knechten: 'Jullie blijven hier bij de ezel; ik ga met de jongen daarginds heen. Nadat wij ons in aanbidding neergebogen hebben, komen wij weer terug.' [6] Daarop liet Abraham zijn zoon Isaak het hout voor het brandoffer dragen; zelf droeg hij het vuur en het offermes. Zo gingen zij samen op weg. [7] Toen zei Isaak tegen zijn vader Abraham: 'Vader.' Hij antwoordde: 'Hier ben ik, mijn zoon.' Isaak zei: 'Wij hebben wel vuur en hout, maar waar is het offerdier?' [8] Abraham antwoordde: 'God zelf zal wel voor het offerdier zorgen, mijn zoon.' En samen gingen zij verder.

[9] Toen zij de plaats die God hem had aangewezen bereikten, bouwde Abraham daar een altaar, stapelde er het hout op, bond zijn zoon Isaak vast en legde hem op het altaar, bovenop het hout. [10] Toen Abraham echter zijn hand uitstak naar het mes om daarmee zijn zoon te offeren, [11] riep de engel van de HEER hem vanuit de hemel toe: 'Abraham, Abraham!' En hij antwoordde: 'Hier ben ik.' [12] En Hij zei: 'Raak de jongen met geen vinger aan en doe hem niets! Ik weet nu dat u God vreest, want u hebt Mij uw zoon, uw enige, niet willen onthouden.' [13] Abraham keek om zich heen en zag een ram die met zijn hoorns in het struikgewas vastzat. Hij greep de ram en droeg die als brandoffer op, in plaats van zijn zoon. [14] Abraham noemde die plaats 'de HEER ziet'; vandaar dat men nu nog zegt: 'Op de berg van de HEER laat Hij zich zien.' [15] Toen riep de engel van de HEER voor de tweede maal uit de hemel tot Abraham [16] en zei: 'Bij Mijzelf heb Ik gezworen – godsspraak van de HEER – omdat u dit gedaan hebt en Mij uw zoon, uw enige, niet hebt onthouden, [17] zal Ik u overvloedig zegenen en uw nakomelingen even talrijk maken als de sterren aan de hemel en de zandkorrels aan het strand van de zee. Uw nakomelingen zullen de poort van hun vijand bezitten. [18] Om uw zaad zullen alle geslachten van de aarde zich gezegend* noemen, omdat u naar mijn stem hebt geluisterd.' [19] Daarop keerde Abraham naar zijn knechten terug; samen gingen zij naar Berseba. En Abraham bleef in Berseba wonen.

Bron: KBS, *Willibrordvertaling 1975. Genesis 22, 1-19.*

**2.3.2 VERKORTE
VERSIE VAN HET
BIJBELVERHAAL
GEN 22, 1-19**

God zei: *"Abraham! Offer je zoon Isaak voor Mij op de berg Moria."*

Abraham stond op, zadelde zijn ezel en hakte hout voor het offer.

Met twee knechten en zijn zoon ging hij op weg. Op de derde dag beval hij zijn knechten bij de ezel te blijven. Hij legde het hout op de rug van Isaak en trok alleen met de jongen verder. Abraham droeg het vuur en het mes.

"Waar is het offer?" Vroeg Isaak. Abraham zei: *"Daar zal God voor zorgen, mijn jongen."*

Toen ze op de offerplaats waren gekomen, bouwde Abraham een altaar. Hij stapelde het hout, bond zijn zoon vast en legde hem op het altaar.

Maar terwijl hij zijn arm met het mes hief, riep een stem uit de hemel: *"Abraham! Raak de jongen niet aan! Nu weet ik dat je ontzag voor God hebt. Je had Mij zelfs je zoon willen geven."* Abraham keek op en zag een ram, die verstrikt zat in de struiken.

Hij offerde de ram in plaats van zijn zoon.

Daarop keerde Abraham naar zijn knechten terug; samen gingen zij naar Berseba. En Abraham bleef in Berseba wonen.

Bron: S. DE BRUYN, B. LEMMELIJN & S. VANDEN HEEDE, *Bijbel. Verhalen uit het Oude Testament*, Tielt, Lannoo, 2017.

2.3.3 INTERPRETATIE VAN HET BIJBELVERHAAL

Het offer van Isaak (Genesis 22, 1-19) is een Oudtestamentisch verhaal dat nagenoeg niemand onberoerd laat. De lezer blijft op het einde van dit Bijbelverhaal dan ook met veel vragen achter: wat voor een God durft aan een vader te vragen om zijn (enige) zoon te offeren? Heeft God het recht om mensen zo ver te drijven? Hoe ver zijn we bereid om te gaan voor een ideaal? Is dit niet het bewijs dat godsdienst gevaarlijk is of kan zijn? Leidt dit niet tot radicalisering en fundamentalisme? Bovendien gaat Abraham schijnbaar zonder protest in op de opdracht van God. Wat voor een vader is bereid om zijn zoon te doden en te offeren? Waar is Abraham als vader? Wat voor een vader is hij? Heeft een ouder dan volledig beschikkingsrecht over het kind?

"Samengevat: het verhaal heeft een dubbele betekenis. Enerzijds: God wil geen offers, zeker geen mensenoffer. Een mens moet niet denken dat hij 'greep' heeft op God door een offer te brengen. Anderzijds: een mens beschikt niet over zijn toekomst. Abraham mag Isaak niet 'vasthouden' maar moet hem zijn eigen weg laten gaan. De toekomst is voor Abraham geen veilig bezit, maar een geschenk dat hij vol vertrouwen uit Gods hand ontvangt."

–Oudtestamenticus Paul Kevers

Het verhaal als aanklacht tegen mensenoffers

Om de bovenstaande vragen te beantwoorden zonder afbreuk te doen aan het Bijbelverhaal, is het belangrijk om aandacht te wijden aan de context waarin het verhaal zich afspeelt. Als hier geen rekening mee wordt gehouden, loopt men het gevaar om in de val van het fundamentalisme te trappen. De Bijbel is namelijk een kind van zijn tijd en dateert daarenboven uit een ver verleden. **Er is met andere woorden een grote (culturele) kloof tussen het originele en het hedendaagse publiek van de Bijbelse verhalen.**

Het offer van Isaak is een verhaal uit het Oude Testament, dat op zijn beurt meer dan 2000 jaar oud is. De cultuur waarbinnen de verhalen van het Oude Testament tot stand kwamen, is deze van het Midden-Oosten. Deze cultuur was hoofdzakelijk patriarchaal, van gendergelijkheid was er dus nog geen sprake. De wereld was nog niet geglobaliseerd, maar sterk geconcentreerd op lokale steden en omringende dorpen waarin landbouw en veeteelt een centrale plaats innamen. De industrialisering had nog lang niet plaatsgevonden, ook elektriciteit en internet waren onbestaande. Godsdienst was alomtegenwoordig en stond centraal in het leven van velen. Het godsdienstige leven in het Midden-Oosten stond over het algemeen in het teken van het polytheïsme. De term 'polytheïst' verwijst naar iemand die niet in één god gelooft, maar in meerdere goden. De term 'polytheïsme' verwijst dus naar een religie met meerdere goden.

In Genesis 22, 2 lezen we dat God Abraham het volgende beveelt: *"Ga met Isaak, uw zoon, uw enige, die u liefhebt, naar het land van de Moria, en draag hem daar, op de berg die Ik u zal aanwijzen, als brandoffer op."*

In de cultuur van het Midden-Oosten, zo'n twee millennia geleden, waren kinder- en mensenoffers niet ongebruikelijk. Binnen de polytheïstische context van het toenmalige Midden-Oosten kende de algehele offercultus zijn oorsprong in een magische godsopvatting. Via het brengen van offers probeerden gelovigen greep te krijgen op hogere machten of op de goden. Men probeerde op die manier kwade machten weg te houden en omgekeerd wilde men ook gunsten verkrijgen bij goede machten of goden. Ook in het verhaal van Isaak lezen we dat God aan Abraham vraagt om zijn zoon te offeren. We kunnen ons echter **de vraag stellen of deze God ook daadwerkelijk om een mensenoffer vraagt**. Het verhaal wil namelijk duidelijk maken dat de God van de Bijbel ongrijpbaar is.

In Genesis 22, 1-19 wordt Abraham opgedragen om een offer te brengen in het land van de Moria. Onderzoek van de historisch-kritische exegete heeft aangetoond dat Moria symbool stond voor een cultusplaats waar men een dieroffer kon brengen als vervanging van een kinderoffer. Naast het groeiende belang van het monotheïsme, kwam ook de overtuiging dat God geen mensenoffers vraagt, steeds meer naar de voorgrond. Genesis 22, 1-19 vertegenwoordigt een belangrijke stap in dit inzicht. Het verhaal brengt namelijk de volgende boodschap: **God wil helemaal geen mensenoffers, want Hij is een god van de bevrijding**. Het is dan ook God Die ervoor zorgt dat Abraham uiteindelijk niet zijn zoon, maar een ram offert. God grijpt in en voorziet het offerdier. In dit verhaal vervangt een dierenoffer dus het mensenoffer.

Het is belangrijk om als lezer verder te kijken dan de letterlijke interpretatie van ieder Bijbelverhaal. Een symbolische interpretatie van Genesis 22, 1-19 maakt duidelijk dat dit verhaal resoluut ingaat tegen mens- en kinderoffers. Integendeel, het benadrukt dat geweld tegen kinderen strikt verboden is. De God van de Bijbel wil geen offers, en al zeker geen kinder- of mensenoffers, of zoals Oudtestamenticus Paul Kevers het stelt: *"Een mens moet niet denken dat hij greep krijgt op God door een offer te brengen."* Het verhaal van Abraham en Isaak is dus niet zomaar een gruwelijk verhaal uit de Bijbel dat kinderoffers goedkeurt. Het verhaal staat net symbool als kritiek op mensen- en kinderoffers. Eigenlijk wordt in dit verhaal verteld dat geweld niet kan, en al zeker niet om God gunstig te stellen.

Het verhaal als aanklacht tegen een almachtig vaderschap

De boodschap van Genesis 22, 1-19 gaat verder dan alleen het verbod op mensenoffers. Het gaat ook om een beproeving van Abraham, die niet

inhoudt dat hij Isaak moet offeren, maar wel dat hij zijn zoon moet leren loslaten. Deze interpretatie blijkt onder meer uit het laatste vers van het verhaal: *"Daarop keerde Abraham naar zijn knechten terug; samen gingen zij naar Berseba. En Abraham bleef in Berseba wonen."* De afwezigheid van Isaak is hier opvallend. Abraham trekt klaarblijkelijk enkel met zijn knechten naar Berseba. Zo wordt duidelijk gemaakt dat Abraham zijn zoon heeft leren loslaten.

De **symbolische lezing** van het verhaal van Abraham en Isaak kan dus ook gelezen worden als een **aanklacht tegen almachtig vaderschap**. Abraham slachtofferde uiteindelijk niet zijn zoon, maar de veronderstelling dat een vader zonder meer over zijn zoon kan beschikken, en dat de zoon absoluut bezit is van de vader. Vader-zijn wilt niet zeggen dat je alles te beslissen hebt over je eigen kind, of dat je almachtig bent. Het verhaal gaat net in tegen de idee van een 'almachtig vaderschap'.

Abraham moet zijn opgroeiende zoon leren loslaten, veeleer dan beslag op hem te leggen. De ram die uiteindelijk wordt geofferd staat symbool voor mannelijkheid en macht. Door deze ram te offeren, zet Abraham zich af van de wil om als vader blindelings te heersen over zijn kind. Door Isaak los te laten, leert Abraham ook zijn toekomst loslaten.¹ Zo geeft Genesis 22, 1-19 ook de boodschap mee dat een mens nooit volledig beslag kan leggen op zijn toekomst. De mens heeft zijn toekomst niet in handen, die wordt immers aan hem geschonken door God. In lijn hiervan kunnen we de tekst ook lezen met een kritische reflectie naar onszelf toe, want ieder mens ziet zichzelf op bepaalde momenten in het leven gedwongen om een 'Isaakoffer' te brengen.

Ook elders in de Bijbel wordt ingegaan tegen de verheerlijking van de bloedband tussen individuen. Menselijk vaderschap is geen absoluut gegeven. Mattheüs 10, 34-37 ligt bijvoorbeeld in lijn van deze boodschap:

"[34] Denk niet dat Ik op aarde vrede ben komen brengen. Ik ben geen vrede komen brengen, maar een zwaard.

[35] Want Ik ben gekomen om een wig te drijven tussen zoon en vader, tussen dochter en moeder, tussen schoondochter en schoonmoeder;

[36] de vijanden van de mensen zijn hun huisgenoten!

[37] Wie meer houdt van zijn vader of moeder dan van Mij, is Mij niet waard. Wie meer houdt van zijn zoon of dochter dan van Mij, is Mij niet waard."

¹ Er is een duidelijke link tussen Genesis 22 en Genesis 12. In Genesis 12 moest Abraham breken met zijn verleden. In Genesis 22 met zijn toekomst. In beide gevallen diende hij dit te doen op basis van een groot vertrouwen in God.

2.3.4 EEN 'ISAAKOFFER BRENGEN'

Figuur 2.2
Beeld: © KiwiHug |
Unsplash

Wat betekent het om een **Isaakoffer** te brengen? Bij een symbolische lezing van het Bijbelverhaal over het offer van Isaak kunnen we onszelf ook afvragen of wij vandaag al dan niet soms een 'Isaakoffer' brengen. Mensen moeten soms zaken opofferen waar zij waarde aan hechten op bepaalde momenten in hun leven. Het opofferen van persoonlijke, belangrijke elementen kan ons doen stilstaan bij het leven en onszelf in vraag doen stellen. Wanneer zo'n momenten voor een gelovige voorvallen, kan dit het eigen mensbeeld maar ook het eigen Godsbeeld in vraag doen stellen.

"De tekst van het offer van Isaak is natuurlijk wel een tekst waarin de Bijbel het mensenoffer afkeurt. Maar in plaats van de tekst van het offer van Isaak alleen maar te zien als een overblijfsel van een primitieve religie waarin God als een wrede beul wordt afgeschilderd, kunnen we deze tekst misschien ook lezen als een sterke vraag naar onszelf toe. De malaise rond zulke teksten wordt ook bepaald door de wijze waarop wij als moderne mensen deze tekst zijn gaan lezen. Dit doen we vaak op een moraliserende wijze, maar ook heel sterk vanuit ons eigen 'ik'. Dan kun je als je deze tekst van Genesis leest, niet anders dan tot opstand komen tegenover God, ja tot een diepe woede. De tekst ontsluit in die zin ook onze manier van denken over God. Op bepaalde momenten in ons leven kunnen we de indruk hebben dat we een Isaakoffer moeten brengen. We worden geraakt in het dierbaarste wat we hebben of zijn, in de zin van ons leven zelf of in onze toekomstverwachting. Dan komen we in opstand. Of soms denken we dat we voor God iets "moeten" doen. En juist dan verdwijnt de belofte uit het gezichtsveld. God verdwijnt. Het roept heel wat twijfels op. We raken gedesorïenteerd. We verliezen de zin van ons leven. Welk beeld heb ik van God? Het beeld van een afgod, weerkaatsing van de keiharde mensenmaatschappij die leeft van het principe 'do ut des'? Of misschien gaat het wel over het beeld dat ik van mijzelf heb: ik moet steeds het moeilijkste (kunnen) doen. Maar waarom denk ik dat God mij per se het moeilijkste, het meest negatieve en het meest onmogelijke vraagt?"

Bron: THOMAS, *Recontextualisering (Bijbelse achtergrond)*,

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/abel-recontextualisering/> (toegang 01.04.2020).

2.3.5 DIDACTISCHE SUGGESTIES

Interpretatie Bijbelverhaal: verkenning van de tekst

De leerlingen bekijken het beeldfragment en lezen de verkorte Bijbeltekst. Ze lossen individueel de bijhorende vragen op.

- Duid in de tekst verzen aan
 - die je tegen de borst stoten;
 - die je verrassen;
 - die je niet begrijpt.
- Wat gebeurt er in het verhaal? Welke bedoeling heeft God volgens jou wanneer Hij aan Abraham vraagt om zijn zoon Isaak te offeren?

Interpretatie Bijbelverhaal: hoe een Bijbelverhaal lezen?

- Wat denk jij dat er anders was aan de wereld van Abraham en Isaak?

Interpretatie Bijbelverhaal: vraagt God echt mensenoffers van Zijn gelovigen?

- Kunnen we dit Bijbelverhaal gebruiken om religieus geweld goed te keuren? Waarom koos je voor dit antwoord?
 - Ja, God verlangt echt van Abraham dat hij zijn zoon offert, en dus vermoordt.
 - Ja, maar alleen als God dit aan ons vraagt.
 - Neen, want dit verhaal komt eigenlijk niet uit de Bijbel.
 - Neen, dit verhaal bekritiseert geweld in de naam van God, want op het einde van het verhaal wordt Isaak niet geofferd, maar een dier.
- Stelling: *"Het offer van Isaak is een gruwelijk verhaal uit de Bijbel dat mensen- en kinderoffers goedkeurt."* Ben je het eens met deze stelling? Waarom wel/niet?

Interpretatie Bijbelverhaal: een almachtig vaderschap?

- Het verhaal van Abraham heeft een dubbele symbolische betekenis, maar welke? Duid het juiste antwoord aan.
- Het verhaal toont dat God de meest oprechte gelovigen telkens zal belonen. Hij redt daarom Abraham zijn zoon, Isaak, en zorgt ervoor dat Isaak zijn vader steeds zal blijven respecteren.
- Het verhaal toont ons dat God zich verzet tegen mensenoffers en maakt duidelijk dat een vader steeds zijn zoon moet blijven beschermen.
- Dit verhaal verzet zich tegen mensenoffers. God wil helemaal geen mensenoffers en wilt Abraham duidelijk maken dat een vader niet zomaar de volledige macht heeft over zijn kind(eren).
- Het verhaal toont een God Die Zijn trouwe gelovigen beloont en beschermt. Daarnaast wil dit verhaal ook duidelijk maken dat ouders steeds de laatste beslissing kunnen nemen over het lot van hun kinderen.

Een 'Isaakoffer brengen'

De leerlingen lezen de tekst over 'een Isaakoffer brengen'. Kunnen de leerlingen begrijpen dat mensen in het teken van hun geloof bereid zijn om bepaalde 'offers' in hun leven te brengen? De volgende vragen staan in de leerlingenhandleiding:

- Heb jij al ooit eens een 'Isaakoffer' moeten brengen? Leg uit.
- Kan jij je voorstellen dat ook vandaag mensen hun leven, of dat van anderen, opofferen voor hun idealen, zoals een god? Wat zou jij tegen deze mensen willen zeggen of aan hen willen vragen?

Figuur 2.3
Het beeldfragment

2.4 KUNST

Deze handleiding maakt een onderscheid tussen 'basisleerstof' en 'verdieping'. Dit hoofdstuk kan door de leerkracht gebruikt worden als verdieping en maakt geen onderdeel uit van het standaardpakket voor de leerlingen.

2.4.1 BIJBELVERHALEN IN DE KUNST

Tallose verhalen uit de Bijbel waren eeuwenlang voor vele kunstenaars een bron van inspiratie. **Bijbelse verhalen zijn zo verankerd in de Europese kunstgeschiedenis.** Kunstenaars verbeeldde deze Bijbelverhalen elk op hun eigen manier, in beeldhouwwerken, fresco's en schilderijen. Beeldende kunsten hadden in het verleden vaak een didactische rol in het overbrengen van christelijke waarden en normen aan een bevolking die hoofdzakelijk analfabeet was. In opdracht van (kerkelijke) instellingen of individuele kunstliefhebbers verbeeldde kunstenaars doorheen de eeuwen verscheidene Bijbelse taferelen. In musea en kerken zijn bijvoorbeeld veel verschillende voorstellingen terug te vinden van het scheppingsverhaal, de zondvloed, de plagen van Egypte, de geboorte van Christus, de kruisdood van Christus, enzovoort. Het verhaal van Abraham en Isaak (Genesis 22, 1-19) was door zijn dramatiek, maar ook door zijn religieuze betekenis, een bijzonder populair onderwerp in de schilderkunst.

De combinatie van Bijbel en kunst is niet meer vanzelfsprekend in de hedendaagse context. De voortschrijdende processen van secularisering en detraditionalisering zorgen ervoor dat zowel jongeren als volwassenen steeds minder vertrouwd zijn met Bijbelverhalen. Dit heeft als gevolg dat velen vandaag de Bijbelse kunst(geschiedenis) vaak niet meer kunnen plaatsen of begrijpen. Vaak heeft men geen idee welk verhaal en welke boodschap verborgen zit achter een bepaald schilderij waarop een scène uit de Bijbel wordt afgebeeld. Eeuwenlang bepaalden religie, de Katholieke Kerk en de Bijbel het artistieke landschap in Europa. Echter, doorheen de 20e eeuw groeiden kunst, cultuur en religie steeds verder uit elkaar. Enerzijds groeiden Kerk en kunstenaars uit elkaar doordat de Kerk bleef vasthouden aan kunst uit het verleden en niet meestapte in nieuwe artistieke ontwikkelingen. Anderzijds hielden vele westerse kunstenaars, schrijvers en filmregisseurs niet langer vast aan de Bijbel als inspiratiebron voor hun artistiek werk. De Bijbel was niet meer de enige of meest voornamelijk inspiratiebron in de kunstwereld.

Dit wil niet zeggen dat kunst en Bijbel niet meer samen kunnen gaan. Ook vandaag blijft de Bijbel een levende inspiratiebron met krachtige en uitdagende verhalen. Kunst en Bijbel kunnen elkaar blijvend prikkelen in een tijd waarin deze teksten minder goed bekend zijn en de verbeelding stimuleren. Kunstenaars zoeken vandaag opnieuw voorzichtig naar religieuze inspiratie. Religie en religieuze thema's kennen een terugkeer in de kunst. Marc Delrue, priester en directeur van het Museum voor Moderne Religieuze Kunst van het bisdom Brugge, stelt in zijn boek *Kunst en Spiritualiteit* het volgende: *"In de gesecculariseerde maatschappij verschijnen christelijke beeldmotieven in een totaal onverwachte context. Heel wat kunstenaars zien in hun werk een religieuze dimensie, maar gebruiken daarvoor niet de traditionele beeldspraak. Het is boeiend te zien hoe sommigen omgaan met hun wortels in het christendom en met religieuze symbolen, en dit in een tijd gekenmerkt door religieus analfabetisme en spirituele supermarkten."*²

² M. DELURE, *Kunst en spiritualiteit*, Tielt, Lannoo, 2006, p. 82.

2.4.2 CARAVAGGIO – HET OFFEREN VAN IZAK (1603)

De Italiaanse kunstenaar **Caravaggio**, of Michelangelo Merisi, werd geboren in 1571 en stierf in 1610. Hij was één van de beroemdste kunstenaars uit de stijlperiode van de barok. Zijn schilderij, **Het offeren van Izak**, dateert uit 1603. Hij maakte dit werk wellicht in opdracht van kardinaal Barberini, de latere paus Urbanus VIII (1623-1644).

Figuur 2.4
Caravaggio – 'Het offeren
van Izak' (1603)
Beeld: Wikimedia
Commmons: [https://
commons.wikimedia.
org/wiki/File:Sacrifice_of_
Isaac-Caravaggio_\(Uffizi\).
jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sacrifice_of_Isaac-Caravaggio_(Uffizi).jpg)

Het schilderij volgt grotendeels de verhaallijn uit Genesis 22 van vers 10 tot en met 13. Op de voorgrond van het schilderij zien we een engel, Abraham, Isaak en de ram. Dit zijn allemaal figuren die in het Bijbelverhaal aan bod komen. Abraham staat op het punt om Isaak te offeren aan God met een mes dat hij stevig vasthoudt in zijn rechterhand. Met zijn linkerhand grijpt hij Isaak stevig vast. Isaak kijkt de toeschouwer van het schilderij recht in de ogen en ziet er doodsbang uit. Dit gruwelijke tafereel staat in groot contrast met het rustieke landschap van de achtergrond.

Zoals eerder aangehaald, volgt het schilderrij grotendeels de verhaallijn van Genesis 22, maar er zijn ook enkele verschillen op te merken. De figuur van de engel wordt namelijk op een andere manier afgebeeld dan in het Bijbelverhaal. In het Bijbelverhaal spreekt Gods engel Abraham aan vanuit de hemel. Op het schilderij daarentegen grijpt de vermenselijkte engel Abraham fysiek vast bij de pols, terwijl hij wijst naar de ram die uiteindelijk geofferd zal worden in de plaats van Isaak. In het Bijbelverhaal wordt verteld dat de ram met zijn hoorns vastzat in het omringende struikgewas. Caravaggio koos er echter voor om de ramskop vlak naast Isaak te plaatsen. De engel wijst hier uitdrukkelijk naar. Via deze weg toont Caravaggio aan

de toeschouwer dat Abraham door een goddelijke interventie ervan wordt weerhouden om zijn zoon, Isaak, te offeren. God is tegen geweld en tegen mensenoffers. Caravaggio maakt met dit schilderij ook duidelijk dat Abraham onvoorwaardelijk gelooft in God, ondanks deze zware beproeving.

[10] Toen Abraham echter zijn hand uitstak naar het mes om daarmee zijn zoon te offeren,

[11] riep de engel van de HEER hem vanuit de hemel toe: 'Abraham, Abraham!' En hij antwoordde: 'Hier ben ik.'

[12] En Hij zei: 'Raak de jongen met geen vinger aan en doe hem niets! Ik weet nu dat u God vreest, want u hebt Mij uw zoon, uw enige, niet willen onthouden.'

[13] Abraham keek om zich heen en zag een ram die met zijn hoorns in het struikgewas vastzat. Hij greep de ram en droeg die als brandoffer op, in plaats van zijn zoon.

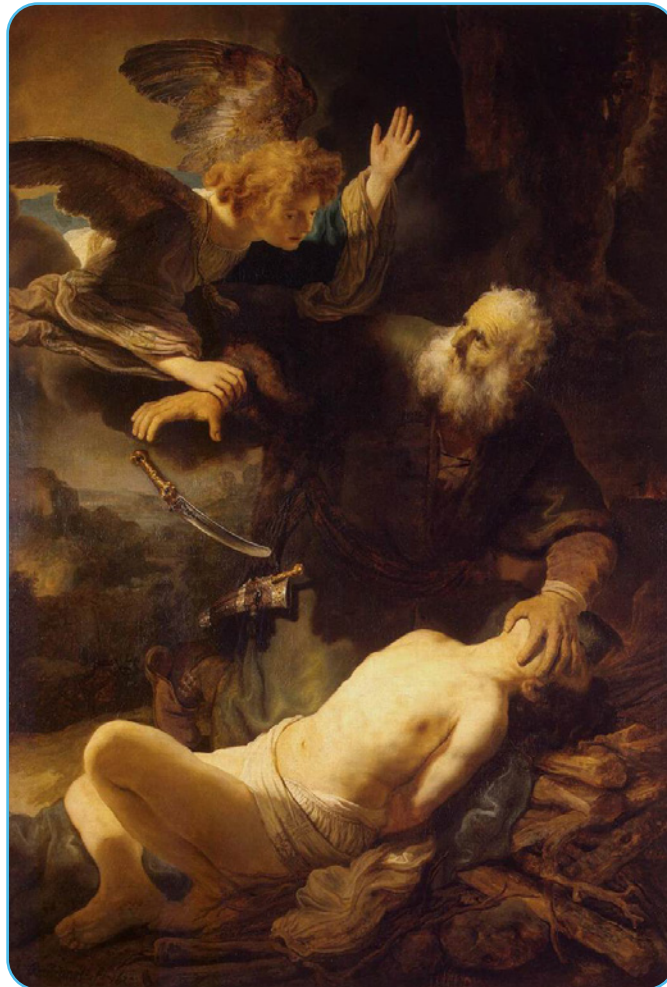
Ook vandaag blijft het offer van Isaak en het kunstwerk van Caravaggio uit 1603 inspireren. In 2017 dook er zo een muurschildering op in de Belgische hoofdstad Brussel die gebaseerd is op het werk van Caravaggio. Op de muurschildering zien we, net als op het kunstwerk van de Italiaanse schilder, een onthoofding plaatsvinden met een mes. De gelijkenis met het werk van Caravaggio is treffend. De (controversiële) muurschildering uit 2017 werd echter niet door iedereen gesmaakt en deed veel stof oplaaien omdat het zou oproepen tot geweld.

Figuur 2.5
Het offeren van Isaak
street art Brussel, België
Beeld: Sparrow
via Wikimedia Commons,
Dit bestand is
gelicenseerd onder
de Creative Commons
[Naamsvermelding-
GelijkDelen 4.0
Internationaal](#) licentie.
Geen wijzigingen in het
werk zijn aangebracht.
[https://commons.
wikimedia.org/wiki/
File:The_sacrifice_
of_Isaac_street_art_
Brussels_02.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_sacrifice_of_Isaac_street_art_Brussels_02.jpg)

2.4.3 REMBRANDT VAN RIJN – HET OFFER VAN ABRAHAM (1635)

Rembrandt Van Rijn (1606-1669) is een zeer gekende kunstenaar uit de Nederlanden. De stijl van zijn schilderijen kan geplaatst worden binnen de barok. Rembrandt maakte veelvoudig gebruik van nieuwtestamentische onderwerpen voor zijn schilderkunst. Ook verhalen uit het Oude Testament, zoals het offer van Isaak, hebben hem geïnspireerd. In 1635 verscheen het schilderwerk; **Het offer van Abraham**.

Het schilderij volgt duidelijk de verhaallijn van Genesis 22, 1-19. De volgende figuren worden afgebeeld op het schilderij: Abraham, Isaak en de engel. De ram is afwezig. Abraham staat op het punt om Isaak te offeren aan God. Hij aarzelt niet. Dit kunnen we zien aan de manier waarop hij Isaak vastheeft. Hij legt zijn hand stevig op het gezicht van Isaak om hem te onderwerpen, maar ook om het mes voor hem verborgen te houden. Een engel weet Abraham echter op tijd te stoppen. Het mes waarmee Abraham Isaak aanvankelijk wilde

offeren, valt. Anders dan in het Bijbelverhaal, raakt de engel Abraham fysiek aan. Net als Caravaggio, legt Rembrandt de nadruk op de goddelijke interventie die Abraham net op tijd ervan weerhoudt om zijn zoon Isaak te stoppen. God is tegen geweld en tegen mensenoffers.

Figuur 2.6
Rembrandt Van Rijn
– 'Het offeren van
Abraham' (1635)
Beeld: Wikimedia
Commons: [https://
commons.wikimedia.org/
wiki/File:Rembrandt_-_
Sacrifice_of_Isaac_-_
WGA19096.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rembrandt_-_Sacrifice_of_Isaac_-_WGA19096.jpg)

2.4.4 MARC CHAGALL – HET OFFEREN VAN ISAAC (1966)

Marc Chagall (1887-1985) was een joods-Russische kunstenaar. Ook hij liet zich inspireren door het Bijbelverhaal van Abraham en Isaak. Tussen 1960 en 1965 werkte hij namelijk in Frankrijk aan het schilderij; ***Het offeren van Isaac.***

Chagall volgt in zijn schilderij de verhaallijn van Genesis 22. De volgende figuren staan in het schilderij afgebeeld op de voorgrond: Abraham, Isaak en de engel. Isaak ligt naakt voor Abraham op een altaar van houtblokken. Abraham staat rechts van hem en heeft een mes in zijn rechterhand. Hij kijkt op naar de hemel en ziet een engel neerdalen. De engel weet Abraham, net als in het Bijbelverhaal, net op tijd tegen te houden. God wil immers geen mensenoffers. Op het schilderij staat ook een boom afgebeeld waarachter een ram zich verschuilt.

Chagall voegde aan dit schilderij nog enkele figuren toe op de achtergrond die niet aan bod komen in Genesis 22. Links in de hoek van het schilderij staat Sara, de moeder van Isaak, afgebeeld. We kunnen ook Jezus met een kruis terugvinden, dit kan een verwijzing zijn naar de interpretatie die Isaak ziet als een voorafspiegeling van Christus.

2.4.5 DIDACTISCHE SUGGESTIES

De leerlingen bekijken de schilderijen over het offer van Isaak en lossen de bijhorende vragen op:

Vat het verhaal van Abraham en Isaak samen aan de hand van het getoonde schilderij. Houdt hierbij rekening met de volgende vragen:

- Wat wordt er afgebeeld op het schilderij?
- Welke personages staan er afgebeeld op het schilderij?
- Welke gelijkenissen en verschillen zie je tussen het Bijbelverhaal en het schilderij?

Laat de leerlingen op zoek gaan naar andere kunstwerken die het offer van Isaak als uitgangspunt nemen.

Figuur 2.7
Beeld: © Amaury Salas |
Unsplash

2.5 GODSDIENST EN FUNDAMENTALISME

Deze handleiding maakt een onderscheid tussen 'basisleerstof' en 'verdieping'. Dit hoofdstuk kan door de leerkracht gebruikt worden als verdieping en maakt geen onderdeel uit van het standaardpakket voor de leerlingen.

2.5.1 INLEIDENDE BEDENKINGEN

Een letterlijke lezing van het verhaal over het offer van Isaak (Genesis 22, 1-19) kan leiden tot de idee dat het jodendom en het christendom geweld in de naam van God goedkeuren. Onderzoek van de KU Leuven door Dirk Hutsebaut en Bart Duriez wijst erop dat individuen die op een letterlijke manier omgaan met geloofsinhouden meer neigen naar intolerantie, dan individuen die naar diezelfde geloofsinhouden kijken op een symbolische manier.³ **Een symbolische omgang met geloof, en dus ook ten aanzien van de Bijbel, gaat daarentegen veelal gepaard met een tolerante houding tegenover mensen met andere opvattingen, diversiteit en verscheidenheid.** Daarnaast stelt Bijbelwetenschapper Hans Ausloos dat een letterlijke lezing van de Bijbel, zonder tijd te maken voor kritische reflectie, maar al te vaak leidt tot (Bijbels) fundamentalisme.⁴

Niet elke vorm van fundamentalisme is gewelddadig. Toch onderstreept professor Ausloos dat een fundamentalistische Bijbellesing gevaarlijk kan zijn, en kan leiden tot radicalisering en geweld. Ook Amnesty International waarschuwt voor de ideeën en gevolgen van extreme vormen van fundamentalisme die vaak strijdig zijn met de universele rechten van de mens.⁵

Met deze module willen we de leerlingen op een symbolische manier leren omgaan met geloofsinhouden, zoals de Bijbel. Genesis 22, 1-19, of 'het offer van Isaak' bevat een gewelddadige inhoud en kan daardoor moeilijk te begrijpen zijn. Bovendien zou een letterlijke lezing hiervan gebruikt kunnen worden als legitimatie voor (religieus) geweld. Deze module wil jongeren wijzen op de gevaren van een letterlijke geloofsbeleving en op die manier fundamentalistisch geweld en radicalisering tegengaan.

³ D. HUTSEBAUT en B. DURIEZ, *Leidt godsdienst tot onverdraagzaamheid?*, in *Tertio* nr. 87, 10 oktober 2001.

⁴ H. AUSLOOS, *Geweld, God, Bijbel*, Averbode, Uitgeverij Averbode, 2019, p. 81-87, p. 96; H. AUSLOOS en B. LEMMELIJN, *De bijbel: een (g)oude(n) gids. Bijbelse antwoorden op menselijke vragen*, Leuven, Acco, 2017, p. 25-26.

⁵ AMNESTY INTERNATIONAL, *Godsdienst, geloof en mensenrechten*, <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/godsdienst-geloof-religieuze-onverdraagzaamheid-en-mensenrechten> (toegang 01.04.2020).

2.5.2 WAT IS RELIGIEUS FUNDAMENTALISME?

De term 'fundamentalisme' is een complex en gelaagd begrip. In dit onderdeel spreken we enkel over religieus fundamentalisme. Het is echter belangrijk om steeds in het achterhoofd te houden dat fundamentalistisch gedachtengoed ook een oorsprong kan vinden buiten religieuze kaders.

Religieus fundamentalisme is een algemene aanduiding voor religieuze stromingen die een strenge interpretatie van een godsdienst hebben. Deze stromingen volgen een strikte en letterlijke lezing en interpretatie van de geloofsboeken en doctrines. Er heerst telkens een ijzersterke getrouwheid aan de goddelijke openbaring, waarbij afwijkingen van de regels niet worden geduld. Fundamentalisme wordt dan ook gekenmerkt door een duaal denken, waarbij er geen ruimte wordt gelaten voor kritische reflectie of nuance. In alle religies kan men fundamentalistische stromingen terugvinden. Deze fundamentalistische stromingen kunnen een gewelddadig karakter hebben. Toch mag dit niet veralgemeend worden. Niet alle fundamentalistische bewegingen zijn immers gewelddadig, zoals bijvoorbeeld het creationisme in het christendom.⁶

2.5.3 WAT IS BIJBELS FUNDAMENTALISME?

Bijbels fundamentalisme is een stroming binnen het christendom die de Bijbel op een letterlijke manier interpreteert. Bijbelse fundamentalisten onderstrepen dat de Bijbel het woord is van God; het resultaat van Zijn openbaring. Daarom kunnen er in de Bijbel onmogelijk fouten geslopen zijn volgens hen. Ze benadrukken met andere woorden de 'onfeilbaarheid' van de Schrift: *"Aan de Bijbel kan niet getwijfeld worden, want dit is het Woord van God"*, zo luidt het devies.

Bijbelse fundamentalisten lezen de Bijbel vaak zeer selectief, zonder aandacht te hebben voor de (ontstaans)context van Bijbelverhalen. Alles wat in de Bijbel staat, wordt als historisch correct en als feiten beschouwd en aangenomen. Er wordt bovendien ook geen aandacht geschonken aan mogelijke symbolische betekenis(sen) van Bijbelverhalen. Het Bijbelse fundamentalisme gaat dan ook uit van een letterlijke interpretatie van de Bijbelse inhoud.

*"De Bijbel is dan ook allesbehalve een goddelijk receptenboek, dat slaafs moet worden gevolgd. Met de resultaten van een dergelijke fundamentalistische interpretatie van de Bijbel worden we nog dagelijks geconfronteerd. Nog steeds ligt dit soort interpretatie aan de oorsprong van veel religieus gelegitimeerd geweld en onderdrukking. Niettemin kunnen we er niet omheen dat deze teksten, ook al zijn ze geadresseerd aan lezers van eeuwen geleden, mensen hebben geïnspireerd tot onnoemlijk veel goeds waarvan we nog steeds de vruchten plukken. Meer nog, kritisch gelezen, als existentiële literatuur, kunnen ze nog steeds een inspiratiebron zijn voor 's mensen omgaan met alle facetten van het leven: wanhoop en lijden, liefde en geluk, tegenslag en voorspoed."*⁷

Bijbelwetenschappers Hans Ausloos en Bénédicte Lemmeliijn

⁶Voor meer informatie over fundamentalisme, zie: H. AUSLOOS en B. LEMMELIJN, *De bijbel: een (g) oude(n) gids. Bijbelse antwoorden op menselijke vragen*, Acco, Leuven, 2017, p. 44-58.

⁷ THOMAS, *Kritische lezing Bijbel*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/kritische-lezing-bijbel/> (toegang 02.04.2020).

Samenvattend:

- Het Bijbels fundamentalisme is een stroming binnen het christendom die de Bijbel op een letterlijke manier interpreteert. *"De Bijbel is letterlijk waar en er staan geen fouten in."*
- Aan de Bijbel kan niet getwijfeld worden, want het is het Woord van God.
- Alles wat in de Bijbel vermeld staat, zijn waargebeurde feiten. Er wordt niet gekeken naar mogelijke symbolische betekenis(sen) van Bijbelverhalen.

2.5.4 DIDACTISCHE SUGGESTIES

Ga samen met de leerlingen op zoek naar definities van 'religieus fundamentalisme' en 'Bijbels fundamentalisme'.

Bespreek de volgende stellingen met de leerlingen. De leerlingen geven aan of ze al dan niet akkoord gaan en verwoorden waarom wel/niet:

- *"Fundamentalistische stromingen kan je alleen vinden binnen religies. Enkel gelovige mensen kunnen radicale gedachten hebben."*
- *"Fundamentalisme gaat altijd gepaard met geweld."*

Geef de leerlingen de opdracht om individueel, of in groep, op zoek te gaan naar hedendaagse vormen van Bijbels fundamentalisme.

Geef de leerlingen de opdracht om individueel, of in groep, op zoek te gaan naar al dan niet gewelddadige vormen van fundamentalistische stromingen binnen het christendom.

Figuur 2.8
Beeld: © Alex Grodkiewicz
| Unsplash

2.6 HET OFFER VAN ISAAK ALS AANKLACHT TEGEN MENSENOFFERS: RELEVANTIE VANDAAG DE DAG?

Deze handleiding maakt een onderscheid tussen 'basisleerstof' en 'verdieping'. Dit hoofdstuk kan door de leerkracht gebruikt worden als verdieping en maakt geen onderdeel uit van het standaardpakket voor de leerlingen.

2.6.1 INLEIDENDE BEDENKINGEN

Het offer van Isaak is één van de meest bekende verhalen uit de Bijbel. Als gemeenschappelijke voorvader van het jodendom, christendom en de islam was en blijft Abraham een man uit de wereldliteratuur. Hij is nog steeds één van de meest gekende en belangrijke figuren van onze cultuur. De figuur van Abraham is aanwezig in onze taal, literatuur, schilderkunst, muziek, beeldhouwkunst, enzovoort. Het belang van Abraham voor onze cultuur valt niet te ontkennen. Het verhaal van Abraham en Isaak (Genesis 22, 1-19) kent een lange ontstaansgeschiedenis en is meer dan 2000 jaar oud. Om die reden kunnen we ons de volgende vraag stellen: **kan dit eeuwenoude verhaal nog steeds betekenisvol zijn voor ons vandaag de dag?**

2.6.2 WORDT ISAAK VANDAAG OPNIEUW GEOFFERD?

Het Bijbelverhaal over het offer van Isaak kan in de eerste plaats begrepen worden als een **aanklacht tegen mensenoffers**. Echter, spreken over het offeren van mensen in de 21ste eeuw lijkt op het eerste gezicht erg vreemd. De vanzelfsprekendheid van het brengen van mensenoffers in de cultuur waarin het Bijbelverhaal van Abraham en Isaak ontstond, valt niet te vergelijken met de cultuur van onze hedendaagse samenleving. De reactie "welke godsdienst vraagt van zijn gelovigen mensenoffers?" is geen ongewone reactie voor een persoon uit de 21ste-eeuwse samenleving. **Wil dit zeggen dat er vandaag geen mensenoffers meer bestaan? Wordt Isaak vandaag wel of niet geofferd?**

Ook in onze tijd en samenleving blijft het Bijbelverhaal over het offer van Isaak nog steeds relevant. Mensen worden namelijk nog steeds geofferd, of beter gezegd 'opgeofferd', omdat ze het slachtoffer kunnen zijn van misbruik en geweld.

Deze gedachte werd visueel verwerkt door **Erik Ravelo**. Deze Cubaanse kunstenaar ontwikkelde een aangrijpend fotoproject dat focust op het misbruik en het geweld dat kinderen wordt aangedaan vandaag de dag. Dit fotoproject kreeg de titel '**Los Intocables**', wat 'De Onaanraakbaren' betekent. Het project van de Cubaanse kunstenaar bestaat uit zeven verschillende foto's die samen een aanklacht vormen tegen het misbruik en geweld van 'geofferde' kinderen. Aan de hand van de zeven foto's toont de kunstenaar

zeven situaties waarbij de fundamentele rechten van kinderen volgens hem worden bedreigd.

De titel van het werk *Los Intocables* verwijst zowel naar de slachtoffers als naar de daders. De kinderen zouden 'onaantastbaar' moeten zijn, omdat hun recht op een gezond en gelukkig leven beschermd moet worden. De daders zijn 'onaanraakbaar' in die zin dat ze vaak niet worden gestraft en dat het onrecht zonder bestraffing kan worden verdergezet. De fotoreeks was een deel van **Benetton's Unhate campagne**, een campagne die streefde naar het vergroten van het bewustzijn rond het recht op het hebben van 'een kindertijd' en het bewustzijn rond datgene dat dit recht bedreigt.

Typend voor deze fotoreeks is de houding van de kinderen. Elk kind wordt op de rug van een volwassene afgebeeld, alsof het kind gekruisigd wordt. **De onschuldige kinderen worden dus op dezelfde manier afgebeeld als de kruisiging van Jezus.** Niet op een kruis, maar op hun vader. Op die manier benadrukt Ravelo dat de daders verantwoordelijk zijn voor het lijden van de kinderen.

Ravelo wilde op deze manier de hedendaagse en soms gruwelijke realiteit van geweld en misbruik kaderen in een christelijk perspectief. Zo geloven christenen dat Jezus aan het kruis gestorven is voor de zonden van de mens. Door te lijden en te sterven aan het kruis, neemt Jezus de plaats in van deze onschuldige slachtoffers. Hij identificeert zich volledig met het lot van de kinderen en betaalt de prijs voor het kwaad en de zonde die hen vernietigden.

Het controversiële kunstwerk heeft veel reacties teweeggebracht, zowel positieve als negatieve. De campagne werd zelfs maandenlang door Facebook als 'aanstootgevend' gezien. Daarom blokkeerde Facebook zelfs de berichten en de pagina van Erik Ravelo. Maar met de hulp van advocaten is het verbod uiteindelijk geannuleerd.

2.6.4 DIDACTISCHE SUGGESTIES

- Op welke manier wordt Isaak vandaag nog geofferd? Aan de hand van een klasgesprek kan deze vraag bediscussieerd worden. Laat de leerlingen vervolgens op zoek gaan naar voorbeelden van (religieus) geweld en misbruik.
- Dit klasgesprek kan gebeuren aan de hand van de fotoreeks van Erik Ravelo. De leerlingen kunnen één van deze foto's te zien krijgen en klassikaal bespreken. Vervolgens kunnen de leerlingen individueel of in groepjes de overige foto's bespreken. Of laat de leerlingen, individueel, of in groep een foto kiezen. De leerlingen zoeken en bespreken de gebeurtenis waar deze foto symbool voor staat en stellen dit vervolgens voor aan de rest van de klas.

2.7 WOORDENLIJST

In deze woordenlijst vindt u meer informatie en duiding bij bepaalde begrippen.

N.B.: De woorden met een asterisk () staan ook vermeld in de basiswoordenlijst voor de leerlingen.*

Bijbels fundamentalisme

Bijbels fundamentalisme is een stroming binnen het christendom. Deze stroming leest en interpreteert de Bijbel op een letterlijke manier: *"De Bijbel is letterlijk waar en er staan geen fouten in"*. Aan de Bijbel mag en kan dus niet getwijfeld worden, want dit is het Woord van God. Alles wat in de Bijbel vermeld staat, zijn waargebeurde feiten. Er wordt niet gekeken naar mogelijke symbolische betekenis van de Bijbelverhalen.

*** Genesis**

Genesis is het eerste boek uit het Oude Testament. 'Genesis' is Hebreeuws voor 'in het begin'. Dit Bijbelboek verhaalt over de schepping, de zondeval, en de geschiedenis van Israël. Ook het offer van Isaak (Genesis 22, 1-19) kunnen we terugvinden in dit Bijbelboek. Genesis bevat neergeschreven geloofsverhalen en heeft niet als doel om een feitelijke of historische weergave te schetsen van het ontstaan van de wereld.

*** Isaakoffer**

Bij een symbolische lezing van het Bijbelverhaal over het offer van Isaak kunnen we onszelf ook afvragen of wij vandaag al dan niet soms een 'Isaakoffer' brengen. Opofferingen horen bij het leven. Ze leren ons stilstaan bij onszelf. Dit wordt ook wel 'een Isaakoffer brengen' genoemd. Bij gelovigen kan zo'n Isaakoffer ertoe leiden dat zij het eigen mensbeeld, maar ook het godsbeeld in vraag stellen.

*** Midden-Oosten**

Het Midden-Oosten is het gebied waar de Bijbel is ontstaan. De verhalen uit het Oude en het Nieuwe Testament spelen zich af in het Midden-Oosten. Alle Bijbelverhalen zijn sterk beïnvloed door de cultuur en het maatschappelijke leven van het Midden-Oosten. Jezus leefde hier ook.

Het christendom kent zijn oorsprong in het Midden-Oosten. Het Midden-Oosten heeft ook een belangrijke rol gespeeld in andere ontwikkelingen van de Europese cultuur. Niet alleen de Bijbel is er immers ontstaan, maar bijvoorbeeld ook ons alfabet, ontwikkelingen in de landbouw, enzovoort.

Met de term 'Midden-Oosten' bedoelt men vandaag de landen in Zuidwest-Azië en enkele delen van Noord-Afrika, zoals bijvoorbeeld Iran, Irak, Syrië, Egypte, enzovoort.

* Polytheïsme

Met de term 'Polytheïst' verwijst men naar iemand die niet gelooft in één, maar in meerdere goden. De term 'polytheïsme' verwijst dus naar een godsdienst met meerdere goden.

De Grieken en de Romeinen van de oudheid waren bijvoorbeeld polytheïsten want zij geloofden in verschillende goden.

Religieus fundamentalisme

De term 'religieus fundamentalisme' verwijst naar stromingen binnen religies die een strenge interpretatie van een godsdienst hebben. Religieuze fundamentalisten hebben een strikte en letterlijke interpretatie van de geloofsboeken en geloofsregels.

Het is belangrijk om te weten dat je in alle religies fundamentalistische stromingen kan terugvinden. Bovendien zijn niet alle religieuze fundamentalistische bewegingen gewelddadig.

Foto: Annie Spratt | Unsplash

2.8 TRANSCRIPT VAN HET BEELDFRAGMENT

1. SKATEPARK

Michael, Pieter-Jan, Lindsay, Sarah en Ahmed zijn samen aan het skaten. Plotseling glijdt Michael uit en botst hij tegen Pieter-Jan. Hierdoor breekt het skateboard van Pieter-Jan. Pieter-Jan wordt boos, hij denkt dat Michael dit met opzet heeft gedaan.

Pieter-Jan: Wat heb je gedaan? Je hebt mijn nieuw skateboard geruïneerd!

Michael: Het spijt me! Dat was niet de bedoeling.

Pieter-Jan: Ja, dat zal wel. Alsof je zo'n heilige bent.

Michael: Het spijt me echt, ik viel, het was echt niet de bedoeling om je skateboard stuk te maken.

Pieter-Jan: Het zal wel. Alsof een katholiek als jij niet expres gewelddadig zou reageren? Je was gewoon jaloers op mijn skateboard.

Lindsay: Kalm aan, jongens. Misschien kunnen we je skateboard nog repareren?

Michael: Ik ben helemaal niet jaloers op jouw skateboard! En als een katholiek gelovige zou ik helemaal geen geweld gebruiken.

Pieter-Jan: Het zal wel. De Bijbel staat vol met gewelddadige verhalen. Zoals dat één verhaal, waarin een vader zijn eigen zoon vermoordt, ook opzettelijk!

Michael: Wat? Dat is niet waar?

Ahmed: Rustig, jongens. Pieter-Jan, Michael heeft dit niet expres gedaan. En over welk verhaal heb je het nu opeens?

Sarah mengt zich in het gesprek.

Sarah: Ik weet over welk verhaal je het hebt, het verhaal van Abraham en Isaak! Wacht, laat me mijn nieuwe app gebruiken, zodat we het kunnen controleren!

Sarah neemt haar tablet en iedereen kijkt mee naar de tablet. Ze opent een app 'the vault of knowledge'. Sarah plaatst haar vinger op het scherm en krijgt toegang tot de app.

App: Toegang tot onbeperkte kennis verleend... Stel uw vraag... Stel uw vraag...

Sarah: Kan je ons meer vertellen over het verhaal van Isaak?

Sarah klikt op het uitroepteken en de app vertelt het verhaal van Abraham en Isaak terwijl het enkele illustraties toont.

[BIJBELVERHAAL, deel 1]

In dit verhaal wordt het verhaal van Abraham en Isaak gepresenteerd (voice-over van de app).

Genesis 22:2-9

God zei: "Abraham! Offer je zoon Isaak voor Mij op de berg Moria."

Abraham stond op, zadelde zijn ezel en hakte hout voor het offer.

Met twee knechten en zijn zoon ging hij op weg. Op de derde dag beval hij zijn knechten bij de ezel te blijven. Hij legde het hout op de rug van Isaak en trok alleen met de jongen verder. Abraham droeg het vuur en het mes.

"Waar is het offer?" Vroeg Isaak. Abraham zei: "Daar zal God voor zorgen, mijn jongen."

Toen ze op de offerplaats waren gekomen, bouwde Abraham een altaar. Hij stapelde het hout, bond zijn zoon vast en legde hem op het altaar.

Het beeldfragment toont de leerlingen hun gelaatsuitdrukkingen. Ze zien er geschokt en in de war uit.

Michael: Huh?! Wacht eens even... Dus, Abraham moet van God zijn enige zoon offeren?

Pieter-Jan: Dat is echt gestoord. Wat voor een God verlangt zo'n vreselijke dingen van Zijn gelovigen? Wat voor een God is dat? Een God die opzettelijk kwaad wil doen? Bovendien lijkt Abraham niet eens te twijfelen aan Gods bevel. Zal hij gewoon doen wat God hem vraagt?

Michael: Kunnen we echt zo'n verschrikkelijk verhaal in de bijbel lezen?!

Sarah: Laten we teruggaan naar het verhaal.

[BIJBELVERHAAL, deel 2]

Genesis 22, 10-19

Maar terwijl hij zijn arm met het mes hief, riep een stem uit de hemel: "Abraham! Raak de jongen niet aan! Nu weet ik dat je ontzag voor God hebt. Je had Mij zelfs je zoon willen geven." Abraham keek op en zag een ram, die verstrikt zat in de struiken.

Hij offerde de ram in plaats van zijn zoon.

2. SKATEPARK

Sarah drukt op de vraagknop:

Het beeldfragment toont de leerlingen, ze zien er verward uit.

Michael: Wacht... Dus Abraham offert zijn zoon uiteindelijk niet?

Pieter-Jan: Maar waarom vraagt God eerst aan Abraham om Isaak te doden, om hem vervolgens te redden? Ik begrijp er helemaal niets van.

Michael: Wat is de betekenis van dit verhaal? Hoe kunnen we dit verhaal begrijpen?

Sarah: Wacht, er is een rubriek met veelgestelde vragen over dit verhaal: laten we die bekijken!

We zien hoe Sara op de FAQ-knop drukt. We zien verschillende vragen verschijnen:

Sarah: Kijk naar al deze vragen: (leest ze luidop voor): "Hoe is het mogelijk dat een verhaal als dit teruggevonden kan worden in de Bijbel?"

Sarah: Laten we deze bekijken: "Is het verhaal van Abraham en Isaak nog relevant voor ons vandaag? Kunnen we er nog betekenis uit halen? Heeft dit verhaal nog een boodschap voor ons?"

Ahmed: Ja, ik dacht dat de Bijbel in het teken stond van liefde, net als Jezus.

Sarah 'swipet' naar links en een andere vraag verschijnt.

Sarah: (leest de tweede vraag luidop voor): "Hechten mensen echt belang aan dit verhaal?"

Lindsay: Ik denk dat de mensen die dat doen een beetje ziek zijn in hun hoofd, niet?

Sarah: (leest de derde vraag luidop voor): "Heeft God het recht om zulke dingen te eisen? Om mensen zo op de proef te stellen?"

Pieter-Jan: Wat voor een God vraagt aan een vader om zijn eigen zoon te offeren?

Sarah: Inderdaad, maar wat voor soort vader is bereid om zijn zoon op te offeren en te doden zonder enige vorm van protest of aarzeling? Ik bedoel, sinds wanneer is het normaal om mensenlevens op te offeren?

Lindsay: Voor mij is dit het bewijs dat religie irrationeel en gevaarlijk is, vinden jullie niet?

Sarah: Laten we deze vraag bekijken: "Is het verhaal van Abraham en Isaak nog relevant voor ons vandaag? Kunnen we er nog betekenis uit halen? Heeft het verhaal nog een boodschap voor ons?"

App: Hoewel sommigen dit verhaal zouden kunnen gebruiken om geweld te plegen in de naam van God, wil de diepere betekenis van het verhaal eigenlijk dit net bekritisieren. Het verhaal bekritiseert geweld in Gods naam door Isaak te vervangen door een dier aan het eind van het verhaal, geweld is verkeerd en kan God zeker niet tevredenstellen.

Pieter-Jan: Amai... Religie kan soms echt verwarrend zijn...

Michael: Ja ik weet het... Daarom lijkt geweld in naam van eender welke god een beetje gek... Deze oude tekst kan op zoveel verschillende manieren geïnterpreteerd worden!

Pieter-Jan: Sorry dat ik jouw geloof gewelddadig noemde.

Michael: Maak je maar geen zorgen, we leren elke dag bij! En maak je ook geen zorgen om je skateboard, mijn papa krijgt dat in een mum van tijd gerepareerd!

2.9 BIBLIOGRAFIE

Hoofdstuk 1: 'Het offer van Isaak (Gen 22, 1-19): interpretatie'

D. POLLEFEYT & A. DILLEN, *Verloren zonen of verloren vaders? Menselijk en goddelijk vaderschap tussen gerechtigheid en barmhartigheid*, in M. LAMBERIGTS & L. KENIS (ed.), *Mens van God. God van Mensen*, Antwerpen, Halewijn, 2005, p. 187-215.

DE BIJBEL IN DUIZEND SECONDEN, *Genesis 22, 1-18: Abraham en Isaak*, http://bijbelin1000seconden.be/menu/tiki-index.php?page=2e+zondag+van+de+veertigdagentijd+B+-+eerste+lezing%2C+Paaswake+A+B+C+-+tweede+lezing#Genesis_22_1-18:Abraham_en_Isaak (toegang 03.02.2020).

H. AUSLOOS & B. LEMMELIJN, *De bijbel: een (g)oude(n) gids. Bijbelse antwoorden op menselijke vragen*, Leuven, Acco, 2017, p. 25-26.

H. AUSLOOS, *Geweld, God, Bijbel*, Averbode, Uitgeverij Averbode, 2019, p. 81-87, p. 96.

H. AUSLOOS, *Oud maar niet verouderd. Een inleiding tot de studie van het Oude Testament*, Leuven, Acco, 2010, p. 25-29.

J. DE SCHEPPER, *Wat christenen geloven*, Tielt/Wommelgem, Lannoo/Van In, 2006, p. 35-36, p. 136-137.

KATHOLIEKE DIALOOGSCHOOL, *Materiaal Vakspecifieke Impulsen. Twee Offers*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/dialogschool-visje-twee-offers/> (toegang 03.01.2020).

KBS, *Willibrordvertaling 1975. Genesis 22, 1-19*.

KBS, *Willibrordvertaling 1975. Mattheüs 10, 34-37*.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, *Wat betekenen oude beschavingen voor de Europese cultuur van vandaag?*, <https://www.knaw.nl/nl/thematisch/de-nederlandse-wetenschapsagenda/cultuur-en-identiteit-in-heden-en-verleden/wat-betekenen-oude-beschavingen-voor-de-europese> (toegang 06.04.2020).

KNACK, *Opinie Ignace Demaerel. Het offer van Abraham, één van de meest controversiële Bijbelverhalen: twee tegenovergestelde lezingen*, https://www.knack.be/nieuws/het-offer-van-abraham-een-van-de-meest-controversiele-bijbelverhalen-twee-tegenovergestelde-lezingen/article-opinion-83020.html?cookie_check=1584960245 (toegang 25.03.2020).

MENS EN SAMENLEVING, *Bijbel: mensenoffers of kinderooffers in het Oude Testament*, <https://mens-en-samenleving.infonu.nl/religie/96984-bijbel-mensenoffers-of-kinderooffers-in-het-oude-testament.html> (toegang 16.12.2020).

P. KEVERS, *Het 'offer van Abraham' of de 'binding van Isaak'. Genesis 22*, in *Ezra Bijbels tijdschrift* 39, (2018) 80-93.

P. LENS, *De leeuw en het lam: spiritualiteit en psychotherapie*, Gent, Carmelitana, 2018.

S. DE BRUYN, B. LEMMELIJN & S. VANDEN HEEDE, *Bijbel. Verhalen uit het Oude Testament*, Tielt, Lannoo, 2017.

S. DESTODT, *Wat is dat in godsnaam? Religieuze begrippen verklaard*, Antwerpen, Halewijn, 2004.

THOMAS, *De man die het gras maait*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/de-man-die-het-gras-maait/> (toegang 25.03.2020).

THOMAS, *Godsontmoeting (Bijbelse achtergrond)*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/abel-godsontmoeting/> (toegang 25.03.2020).

THOMAS, *Recontextualisering (Bijbelse achtergrond)*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/abel-recontextualisering/> (toegang 25.03.2020).

Hoofdstuk 2: 'Kunst'

- A. ROSEN, *Marc Chagall Has Engaged with Abraham Perhaps More Than Any Other Artist*, <https://www.jewishquarterly.org/2014/09/marc-chagall-engaged-abraham-perhaps-artist/> (toegang 31.03.2020).
- ART SALON HOLLAND, *Grote meesters kunstgeschiedenis. Caravaggio*, <https://www.artsalanholland.nl/grote-meesters-kunstgeschiedenis/caravaggio#slider-68609> (toegang 31.03.2020).
- ART SALON HOLLAND, *Grote meesters kunstgeschiedenis. Rembrandt Van Rijn*, <https://www.artsalanholland.nl/grote-meesters-kunstgeschiedenis/rembrandt-van-rijn#slider-68324> (toegang 31.03.2020).
- B. BRUCE, *De Bijbel in de schilderkunst*, Kampen, Uitgeverij Kok, 1986, p. 279.
- BIJBELSE KUNST, *Caravaggio 1573 – 1610. Het offeren van Izak (1603)*, <https://www.statenvertaling.net/kunst/grootbeeld/2.html> (toegang 31.03.2020).
- CARAVAGGIO.NET, *The Sacrifice of Isaac*, <http://www.caravaggio.net/the-sacrifice-of-isaac/> (toegang 31.03.2020).
- DE STANDAARD, *Nieuwe muurschildering in Brussel: 'Gaan we Caravaggio ook verbieden?'*, https://www.standaard.be/cnt/dmf20170122_02687673 (toegang 31.03.2020).
- M. DELURE, *Kunst en spiritualiteit*, Tielt, Lannoo, 2006, p. 82.
- P. DE RIJNCK, *De kunst van het kijken: bijbelverhalen en mythen in de schilderkunst van Giotto tot Goya*, Antwerpen, Uitgeverij Ludion, 2008, p. 7, p. 20.
- THE CENTER FOR JEWISH ART, *Chagall. Sacrifice of Isaac*, <http://cja.huji.ac.il/Modern/Chagall/Chagall.html> (toegang 31.03.2020).
- THOMAS, *Bijbelverhalen in de kunst (Theologische achtergronden)*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/bijbelverhalen-in-kunst/> (toegang 31.03.2020).
- THOMAS, *Het kind bij zijn naam noemen*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/het-kind-bij-zijn-naam-noemen/> (toegang 31.03.2020).
- TOTALLY HISTORY, *The Sacrifice of Isaac. Caravaggio*, <http://totallyhistory.com/sacrifice-of-isaac/> (toegang 31.03.2020).
- UNSPLASH, *Unsplash. Photos for everyone*, <https://unsplash.com/> (toegang 13.07.2020).
- WIKIPEDIA, *Het offer van Abraham (1635)*, [https://nl.wikipedia.org/wiki/Het_offer_van_Abraham_\(1635\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Het_offer_van_Abraham_(1635)) (toegang 31.03.2020).
- WIKIPEDIA, *Het offer van Abraham (atelier van Rembrandt)*, [https://nl.wikipedia.org/wiki/Het_offer_van_Abraham_\(atelier_van_Rembrandt\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Het_offer_van_Abraham_(atelier_van_Rembrandt)) (toegang 05.05.2020).
- WIKIPEDIA, *The Sacrifice of Isaac. Caravaggio*, [https://nl.qwe.wiki/wiki/Sacrifice_of_Isaac_\(Caravaggio\)](https://nl.qwe.wiki/wiki/Sacrifice_of_Isaac_(Caravaggio)) (toegang 05.05.2020).

Hoofdstuk 3: 'Godsdienst en fundamentalisme'

AMNESTY INTERNATIONAL, *Godsdienst, geloof en mensenrechten*, <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/godsdienst-geloof-religieuze-onverdraagzaamheid-en-mensenrechten> (toegang 01.04.2020).

AMNESTY INTERNATIONAL. ENSIE, *Wat is de betekenis van fundamentalisme?*, <https://www.ensie.nl/betekenis/fundamentalisme?q=Fundamentalisme> (toegang 02.04.2020).

D. HUTSEBOUT & B. DURIEZ, *Leidt godsdienst tot onverdraagzaamheid?*, in *Tertio* nr. 87, 10 oktober 2001.

H. AUSLOOS & B. LEMMELIJN, *De bijbel: een (g)oude(n) gids. Bijbelse antwoorden op menselijke vragen*, Leuven, Acco, 2017, p. 25-26, p. 44-58.

H. AUSLOOS, *Geweld, God, Bijbel*, Averbode, Uitgeverij Averbode, 2019, p. 53-56, p. 81-87, p. 96, p. 166-167.

H. DEBEL, K. JANSSEN, N. CASTERMANS, *Deus@school: leerwerkboek 'Wetenschap versus geloof?'*, Averbode, Uitgeverij Altiora Averbode nv, 2013.

THOMAS, *Kritische lezing Bijbel*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/kritische-lezing-bijbel/> (toegang 02.04.2020).

THOMAS, *Religie en geweld - Alles van waarde is weerloos*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/religie-en-geweld-alles-van-waarde-is-weerloos/> (toegang 02.04.2020).

UNSPLASH, *Unsplash. Photos for everyone*, <https://unsplash.com/> (toegang 13.07.2020).

Hoofdstuk 4: 'Het offer van Isaak als aanklacht tegen mensenoffers: relevantie vandaag de dag?'

EDX, *Enhancing Catholic School Identity*, <https://www.edx.org/course/enhancing-catholic-school-identity> (toegang 01.04.2020).

KNACK, *Het offer van Abraham, één van de meest controversiële Bijbelverhalen: twee tegenovergestelde lezingen*, <https://www.knack.be/nieuws/het-offer-van-abraham-een-van-de-meest-controversiele-bijbelverhalen-twee-tegenovergestelde-lezingen/article-opinion-83020.html> (toegang 01.04.2020).

OPENART, *Erik Ravelo*, <http://openart.se/2015/en/artists/erik-ravelo-2/> (toegang 01.04.2020).

THOMAS, *Religie en geweld - Alles van waarde is weerloos*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/religie-en-geweld-alles-van-waarde-is-weerloos/> (toegang 01.04.2020).

THOMAS, *Recontextualisering (Bijbelse achtergrond)*, <https://www.kuleuven.be/thomas/page/abel-recontextualisering/> (toegang 01.04.2020).

UNSPLASH, *Unsplash. Photos for everyone*, <https://unsplash.com/> (toegang 13.07.2020).

KU LEUVEN

Didier Pollefeyt (Menen, 1965) is gewoon hoogleraar aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven, België. Hij is voorzitter van het Centrum Academische Lerarenopleiding en van het Centrum voor Vredesethiek van de KU Leuven. Hij doceert religieuze initiatie, communicatie en vorming, vakdidactiek godsdienst en post-holocaust joods-christelijke relaties. Hij is verantwoordelijk voor de didactische website Thomas voor het godsdienstonderwijs in de Lage Landen en promotor van de internationale onderzoeksgroep 'Enhancing Catholic School Identity' (ECSI).

Leen Deflem (Leuven, 1995) werkt als wetenschappelijk onderzoekster aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven, België. Deflem behaalde een bachelor- en masterdiploma in de Geschiedenis, een getuigschrift in de Theologie en een educatief diploma aan de KU Leuven. Ze werkt bij het Centrum Academische Lerarenopleiding van de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen (KU Leuven) en is betrokken bij het internationale ECSI-project ('Enhancing Catholic School Identity'). Daarnaast werkt ze ook voor Thomas, de didactische website voor leerkrachten en godsdienstonderwijs in het Nederlandstalige onderwijsgebied. Deflem is ook werkzaam bij Katholiek Onderwijs Vlaanderen.

Elies Van Noten (Lier, 1995) is als wetenschappelijk onderzoekster verbonden aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven, België. Ze behaalde een bachelor in de Geschiedenis en een master in de Culturele Studies aan de KU Leuven. Daarnaast behaalde ze een getuigschrift in de Theologie en een educatief diploma, alsook aan de KU Leuven. Van Noten werkt bij het Centrum Academische Lerarenopleiding van de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen (KU Leuven) en is betrokken bij het internationale ECSI-project ('Enhancing Catholic School Identity'). Daarnaast werkt ze ook voor Thomas, de didactische website voor leerkrachten en godsdienstonderwijs in het Nederlandstalige onderwijsgebied.

 EDUC8 Consortium

Dit boek is gefinancierd door het Fonds voor interne veiligheid - Politie van de Europese Unie.

